

ԳՐԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆ

Գ. Հ. ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ

ՀՈՎՀԱՆ ՈՐՈՏՆԵՑՈՒ ՓԻԼԻՍՈՓԱՅԱԿԱՆ ՈՒՍՄՈՒՆՔԸ

(Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, Երևան, 1980 թ., 241 էջ)

Հայաստանի գիտությունների ակադեմիայի հրատարակչությունը լույս ընծայեց ևս մի կարևոր ու արժեքավոր ուսումնասիրություն՝ նվիրված Ժ. Դարի հայ նշանավոր փիլիսոփա, աստվածաբան Ս. Հովհան Որոտնեցու կյանքին ու գործունեությանը, փիլիսոփայական հայացքների պարզաբանմանը:

Մենագրության հեղինակն է փիլիսոփայական գիտությունների դոկտոր Գևորգ Գրիգորյանը, որը հայտնի է իր մի քանի արժեքավոր ուսումնասիրություններով, որոնք նվիրվել են մեր մշակույթի այլ նշանավոր գործիչներին¹:

Փիլիսոփայությունը միջնադարյան Հայաստանում առավել խորաձված գիտություններից մեկն էր՝ սկսած Ե դարից: Պատճառն այն է, որ միջնադարում փիլիսոփայությունը համարվել է աստվածաբանության աղախին, և Հայ Եկեղեցու վարդապետները միշտ էլ կարիք են զգացել այդ գիտությանը՝ ապացուցելու մի շարք աստվածաբանական դրույթներ, առավել ևս՝ պաշտպանելու համար Հայ Եկեղեցու դավանանքը: Այդպես էլ Հայ Եկեղեցու մեծ աստվածաբան, փիլիսոփա Ս. Հովհան

Որոտնեցին մեծ տեղ է տվել փիլիսոփայությանը, ընդհանրապես՝ արտաքին գիտություններին, սակայն մի վերապահությամբ, որ այն ամենը, որոնք կհակադրվեն Ս. Գրքին, անընդունելի են և մերժելի: Ըստ Որոտնեցու, արտաքին գիտությունները կարևոր են և իրենց մեջ պարունակում են ճշմարտություն, սակայն միակ ճշմարտոր Ս. Գրքն է և, ուսումնասիրելով արտաքին գիտությունները, չպետք է շեղվել Ս. Գրքից:

Աստվածաբանական դրույթների իմաստը բացահայտելիս Որոտնեցին և հայ միջնադարյան գրեթե բոլոր աստվածաբաններն ու իմաստասերները դիմել են փիլիսոփայական-տրամաբանական գիտելիքների օգնությանը՝ աստվածաբանական դրույթները ավելի հասկանալի դարձնելու նպատակով:

Աստվածաբանությունը միջնադարում համարվել է «թագուհի գիտություն», և, անշուշտ, փիլիսոփայությունը, որը, ըստ Դավիթ Անհաղթի, համարվում էր «արհեստ արհեստից և մակացություն մակացությեանց»² (արվեստների արվեստ և գիտությունների գիտություն), պետք է դառնար միակ արժանի աղախինը բոլոր գիտությունների թագուհուն, այն է՝ աստվածաբանության:

Հովհան Որոտնեցին ընդհանրապես մեծ

¹ Գ. Հ. Գրիգորյան, Հովհաննես Երզնկացու փիլիսոփայական հայացքները, Երևան, 1962: Գ. Հ. Գրիգորյան, Վահրամ Բաբունու փիլիսոփայությունը, Երևան, 1969: Գ. Հ. Գրիգորյան, Հասարակական-փիլիսոփայական միտքը հայկական Կիլիկիայում (12-րդ դարի երկրորդ կես), Երևան, 1979:

² Դավիթ Անհաղթ, Երկասիրությունք փիլիսոփայականք, Երևան, 1980, էջ 55:

և պատվավոր տեղ է գրավել հայ բանասիրության մեջ՝ իր գրական-մանկավարժական ու հասարակական ակտիվ ու եռանդուն գործունեության, ինչպես նաև հայ մշակույթի զարգացման գործում խաղացած մեծ դերի պատճառով:

Որոտնեցու փիլիսոփայական հայացքների մասին մասնագիտական ուսումնասիրություն գրելու առաջնությունը պատկանում է Վազգեն Չալոյանին, որն իր ուսերեն լեզվով հրատարակած «Փիլիսոփայական մտքի զարգացման հիմնական փուլերը Հայաստանում» հոդվածում³ առաջինը Որոտնեցուն բնութագրել է որպես փիլիսոփայի, շոշափելով մի շարք հարցեր, ինչպիսիք են փիլիսոփայության հիմնական հարցի լուծումը ըստ Որոտնեցու, ընդհանուրի և եզակիի փոխհարաբերության հարցը, ճանաչողության խնդիրները և այլն: Վ. Չալոյանը այստեղ առաջադրված թեզերը ավելի ընդարձակել է ու հիմնավորել իր հետագա ուսումնասիրություններում:

Որոտնեցիագիտության մեջ իրենց մեծ նպաստը ունեն նաև Ս. Ադամյանը, Ս. Արևշատյանը և Ս. Լալաֆարյանը՝ իրենց հրատարակած հոդվածներով, ուսումնասիրություններով, Որոտնեցու գործերի հրատարակություններով՝ գրաքար և ուսերեն թարգմանությամբ, և այլն:

Որոտնեցու փիլիսոփայական հայացքների լուսաբանմանը անդրադարձել է նաև Հ. Գաբրիելյանը իր «Հայ փիլիսոփայության մտքի պատմության» մեջ:

Պետք է նշել, որ վերը հիշված հեղինակները իրենց առջև խնդիր չեն դրել տալու Որոտնեցու հայացքների ամբողջական, ծավալուն և մանրամասն շարադրանքը և վերլուծությունը, այլ անդրադարձել են միայն այս կամ այն հարցին: Գրախոսվող գիրքը Որոտնեցու հայացքներին նվիրված մենագրություն գրելու առաջին փորձն է, որ հանգամանորեն լուսաբանվում են մեծ իմաստասերի գոյաբանական, իմացաբանական, տրամաբանական, հոգեբանական և քաղաքագիտական հայացքները և շեշտվում նրա տեղն ու դերը հայ փիլիսոփայական մտքի պատմության մեջ: Հեղինակը ձգտել է հիմնականում շարադրել Որոտնեցու հայացքները, տարբեր հարցերի մասին արծարծած նրա մտքերը՝ նպատակ հետապնդելով, ինչպես ինքն է ասում, «հնարավորության սահմաններում ամբողջականորեն ընթերցողին ներկայացնել միջնադարյան փիլիսոփայի մտածողության առանձնահատկությունը՝ այսօրվա մարդուն պատկերացում տալու համար միջնադարյան մտավորականի հարցադրման բնույթի, դատողության ընթացքի, թեզերի հիմնավորման ու ապացուցման եղանակի և այլ հարակից խնդիրների վերաբերյալ»:

Աշխատությունը բաղկացած է վեց գլուխներից.

Գլուխ առաջին. Հովհան Որոտնեցու կյանքն ու գործը (5—44).

Գլուխ երկրորդ. Գոյաբանությունը (45—108):

Գլուխ երրորդ. Ուսմունք հոգու մասին (109—136).

Գլուխ չորրորդ. Իմացաբանությունը (137—163).

Գլուխ հինգերորդ. Բարոյագիտությունը (164—186).

Գլուխ վեցերորդ. Տրամաբանությունը (187—218):

Վերջում ունի նաև բավականին ընդարձակ ամփոփում (էջ 219—241), որ հակիրճ և հստակ ձևով ի մի են բերված աշխատության մեջ արծարծված հարցերը, եզրահանգումները և այլն:

Առաջին գլուխը նվիրված է Որոտնեցու կյանքին ու գործունեությանը: Այս գլուխը, պետք է խոստովանել, մյուս գլուխների համեմատությամբ ավելի թույլ է: Այսպես, բերելով տարբեր գիտնականների՝ Հ. Միքայիլ Չամչյանի, Մաղաթիա արքեպ. Օրմանյանի, Հարություն Քյուրտյանի, Դ. Ղևոնդ Ալիշանի, Լևոն Խաչիկյանի և ուրիշների կարծիքները Որոտնեցու ծննդյան և մահվան թվականների մասին, հեղինակը չի փորձել վերջնական խոսք ասել կամ էլ մատնանշել իր սեփական կարծիքը:

Այս բոլորը, անշուշտ, չի կարելի թերություն համարել, քանի որ հեղինակը, ելնելով աշխատության բնույթից, հիմնական պաշտոնը ուղղել է Որոտնեցու փիլիսոփայական հայացքների պարզաբանմանը:

Հեղինակը իրավացիորեն Որոտնեցու գործունեությունը կապում է տվյալ ժամանակաշրջանի (ԺԴ դար) հայոց կյանքի քաղաքական ու գաղափարական գործոնների հետ: Նշվում է, որ Որոտնեցու գործունեության ամենահատկանշական էջերից մեկը Տաթևի համալսարանի հիմնադրումն է, 1373 թ., որը հսկայական դեր է

³ Տե՛ս Հայկ. ՍՍՀ ԳԱ փիլիսոփայության սեկտորի Աշխատություններ, Երևան, 1950, էջ 113—142:

⁴ Տե՛ս Հ. Գաբրիելյան, Հայ փիլիսոփայական միտքի պատմություն, հ. 2, Երևան, 1958:

⁵ Հովհ. Որոտնեցու փիլիսոփայական ուսմունքը, Երևան, 1980, էջ 42:

⁶ Նույնը, էջ 5—6:

խաղացել հայ ժողովրդի թե՛ մշակութային և թե՛ քաղաքական կյանքում:

Ըստ արժանվույն է գնահատվում նաև Որոտնեցու՝ կաթոլիկ միսիոներների, այսպես առած, կաթոլիկ Եվրոպայի գաղութատիրական նպատակների այդ առաջին մոնետիկների և նրանց համախոհ հայ ունիթոունների դեմ մղած պայքարը:

«Որոտնեցու մաքառումը Հայ Եկեղեցու ինքնուրույնության ու նրա դավանանքի անաղարտության համար, հայրենասիրական-առաջադիմական պայքար էր հանուն կենսականությունը կորցրած հայ ժողովրդի ազգային ավանդույթների, մշակույթի ու, վերջապես, լեզվի հետագա պահպանման», իրավացիորեն գրում է Գ. Գրիգորյանը: Բանն այն է, որ միջնադարում կրոնական-ծիսական առանձնահատկությունները եղել են որպես ազգային հիմնական հատկանիշներ: Կրոնական գաղափարախոսությունը եղել է միակ միջոցը ազգային մտածողության առանձնահատկությունը դրսևորելու համար: Եվ պատահական չէ, որ կաթոլիկները և օրթոդոքս Բյուզանդիան ամեն կերպ ձգտել են վերացնել Հայ Եկեղեցու ինքնուրույնությունը, ձգտել են հայ ժողովրդին դավանափոխ անել՝ նրան ազգայնապես դիմագրկելու և իրենց ազդեցության ոլորտի մեջ առնելու: Ահա թե ինչու Որոտնեցին բռնում պայքար է մղել ունիթոունների դեմ՝ ամեն կերպ ձգտելով պահպանել նախ Հայ Եկեղեցու ինքնուրույնությունը և նրա ազգային ավանդույթները:

Գրքի երկրորդ գլուխը նվիրված է գոյաբանությանը (էջ 45—108): Նշվում է, որ ըստ Որոտնեցու գոյություն ունեն ստեղծագործության երեք տեսակներ.

1) Արհեստի (արվեստի) ստեղծագործություն, որն իրականացնում է մարդը: Արվեստի ստեղծագործությունը կարիք ունի պատրաստի վիճակում հանդես եկող նյութի, օրինակ՝ փայտի, բրդի և այլն:

2) Բնության ստեղծագործություն, որը մի քայլ առաջ է, քան մարդկայինը, քանի որ բնությունը ի վիճակի է այնպիսի նյութեր և նոր իրեր առաջ բերել, որոնք ոչ միայն ձևականորեն, այլև էականորեն տարբերվում են ստեղծագործության համար հիմք ծառայած նյութերից: Այսպիսով, մարդու և բնության ստեղծագործությունները նման են նրանով, որ երկուսն էլ կարիք ունեն իրական նյութի, բայց տարբերվում են ստեղծագործության արդյունքի որակով:

⁷ Նույնը, էջ 9:

3) Աստվածային ստեղծագործություն, որը միակ ճշմարիտ ստեղծագործությունն է, քանի որ կարիք չունի իրական նյութի. «ոչինչ կարօտանալ հիման, որպես արհեստն և բնությունն, այլ ինքն ստեղծանէ զհիմն և տայ նմա զձև արհեստական և զտեսակ գոյացական»⁸:

Այս գլխում հանգամանորեն քննվում և բացատրվում են Որոտնեցու դատողությունները եզակիի և ընդհանուրի միջև եղած հարաբերության մասին, դատողությունը «եղելության» և «անեղելության» հասկացությունների բովանդակության վերաբերյալ, չորս տարրերի (օդի, ջրի, կրակի և հողի) մասին ուսմունքը և այլն⁹:

Հեղինակը այս գլխում անդրադարձել է նաև զուտ աստվածաբանական մի շարք հարցերի, ինչպիսիք են Աստուծո գոյության ապացուցումը բնության՝ Աստուծո ստեղծագործության գոյության փաստով, Աստուծո մեկ լինելը, Աստուծո նախախնամությունը և այլն¹⁰:

Ուշադրության է արժանի հատկապես երրորդ գլուխը (109—136), ուր հանգամանորեն պարզաբանվում է Որոտնեցու ուսմունքը հոգու մասին:

Ըստ Որոտնեցու, Հոգին սահմանվում է հետևյալ կերպ. «Էություն, անմարմին, անմահ, անձնիշխան, բնական»¹¹: Նշվում է, որ միջնադարյան իմաստասերը Արիստոտելի նման Հոգին բաժանում է երեք մասերի՝ տնկական, զգայական, բնական: Ընդ որում բույները ունեն միայն առաջին՝ տնկական մասը, կենդանիները՝ տնկականը և զգայականը, իսկ մարդիկ՝ բոլորը միասին: Բայց մարդու մոտ բուսական, զգայական և բանական հոգիները հանդես չեն գալիս որպես առանձին ու անկախ իրողություններ, այլ կազմում են մեկ ամբողջություն:

Իմացաբանության գլխում (137—163) խոսվում է հիմնականում դատողության մասին: Նշվում է զգայարանների դերը արտաքին աշխարհը ճանաչելու գործում:

Գրքի հինգերորդ գլուխը (164—186) նվիրված է Որոտնեցու բարոյագիտական հայացքներին, որոնք, ըստ հեղինակի, ամուր թելերով կապված են հոգու մասին ուսմունքին և խարսխվում են կամքի ազատության վերաբերյալ սկզբունքի վրա: Ըստ Որոտնեցու մարդը «անձնիշխան» է:

Թե՛ այս և թե՛ երրորդ գլխում (հոգու մա-

⁸ Նույնը, էջ 45—46:

⁹ Նույնը, էջ 49—59:

¹⁰ Նույնը, էջ 61—66:

¹¹ Նույնը, էջ 110:

սին) քննվել են զուտ աստվածաբանական հարցեր:

Այս գլխում հեղինակը կանգ է առել մաս կրոնի դերի և հավատքի նշանակության վրա: «Ըստ Որոտնեցու,—գրում է Գ. Գրիգորյանը,—խիսկական հավատը մաս բարոյական կատարելության հիմք է և պայմանավորում է մարդու արարքների բարոյական մաքրությունը, բարձր արժեքը: Այս աստվածորդում է իրագործելու աստվածային պատվիրանները: Հավատով ղեկավարվելով, մարդը կձգտի նմանվել կատարյալին, հասնել նրան և մարմնավորել իր մեջ նրա բարձրագույն առաքինությունները»¹²:

Գրքի վեցերորդ գլխում (187—218) հանգամանորեն քննվում են մաս Որոտնեցու տրամաբանական ըմբռնումները, որոնք արտացոլվել են գլխավորապես Արիստոտելի «Կատեգորիաների» և «Պերի արմենիասի» մեկնությունների մեջ: Ելնելով հիշյալ մեկնությունների ընձեռած նյութերից, հեղինակը ընդհանուր պատկերացում է կազմել Որոտնեցու գիտելիքների մասին՝ հասկացությունների և դատողությունների վերաբերյալ, որոնք համարվում են տրամաբանության երկու հիմնական բաժինները: Հեղինակը նշում է, որ Որոտնեցու տրամաբանությունը սահմանափակվում է միայն հասկացության և դատողության բնագավառներով, ինչպես Կիլիկիայում ԺԳ դարի իմաստասեր—տրամաբան Վահրամ վարդապետ Րաբունու մոտ:

Գրախոսվող գիրքն ունի մանր թերություններ: Հեղինակը իր առջև խնդիր չի դրել տալ Որոտնեցու աշխատությունների ամբողջական ցանկը, որը թերևս անհնարին էր, քանի որ միջնադարյան մտավորականը իր գործերից շատերը ինքը չի գրել, այլ՝ նրա աշակերտները: Հայտնի է նաև, որ շատ քարոզներ տարբեր ձեռագրերում վերագրվում են մեկ Որոտնեցուն, մեկ՝ Տաթևացուն, մեկ՝ Մատթեոս Զուղայեցուն և այլն: Կազմել Որոտնեցու մատենագրական ողջ ցանկը՝ դուրս է եղել հեղինակի նպատակից: Այդ չէ, որ մենք մատնանշում ենք որպես թերություն, այլ այն, որ հեղինակը իր գործի մեջ օգտագործել է այնպիսի նյութեր, որոնց Որոտնեցուն պատկանելու հարցը կասկածելի է: Գուցե դրանք բոլորն էլ, իսկապես, Որոտնեցուն են պատկանում, բայց կարծում ենք, որ ուսումնասիրողը պետք է փաստարկներ բերեր այդ գործերը Որոտնեցուն վերագրելու համար: Այսպես. Հովհաննու Ավետարանի «Ի սկզբանէ էր Բանն և Բանն էր առ Աստուած» (Յովհ. Ա. 1) հատվածի

մեկնությունը, ըստ 6573 ձեռագրի, որն օգտագործել է հեղինակը, պատկանում է Որոտնեցուն: Բայց Մատենադարանի բազմաթիվ ձեռագրերում այս գործը հականե հանվանե նշվում է, որ պատկանում է Մատթեոս Զուղայեցուն¹³: Ձեռագրացուցակում միայն 8144 համարի ձեռագրում է նշված, որ գործը Որոտնեցունն է, այն էլ, կարծում ենք, թուրիմացության արդյունք է: Տեսնում ենք, որ թվերի պարզ հարաբերությունը արդեն խոսում է Զուղայեցու օգտին: Ընդ որում այս գործը Ձեռագրացուցակի որոշ համարներում (ձեռ. № 5871, 7527 և այլն) նշված է Մատթեոս Զուղայեցու անվան տակ և փակագծում գրված է՝ «վերագրեալ Յովհ. Որոտնեցուն»¹⁴: Եթե հեղինակը համոզված էր, որ գործը իսկապես Որոտնեցունն է, պետք է այդ ապացույցներ՝ կատարելով լուրջ բանասիրական քննություն:

Այս ամենով հանդերձ, չի կարելի թերագնահատել գրքի արժեքը: Իր այս ուսումնասիրության մեջ Գ. Գրիգորյանը մոտ մեկուկես դարի պատմության հայ փիլիսոփայության պատմության զարգացման գործում:

Գիրքը աչքի է ընկնում իր գիտական լուրջ կառուցվածքով, մտքերի պարզությամբ ու հստակությամբ: Հեղինակը, քննելով Որոտնեցու դիրքորոշումը փիլիսոփայական այս կամ այն հարցի վերաբերյալ, հաճախ զուգահեռներ է անցկացնում հայ միջնադարյան մի շարք նշանավոր փիլիսոփաների՝ Դավիթ Անհաղթի, Հովհ. Իմաստասերի, Վահրամ Րաբունու, Հովհ. Երզնկացու, ինչպես նաև կաթողիկոսի միսիոներ Բարթոլոմիոս Բոլոնացու և նրա աշակերտ հայագգի Հովհ. Քոնեցու հետ և այլն: Այս համեմատությունները ավելի են ընդգծում գրքի գիտական արժեքը:

Գրախոսվող գիրքը հիրավի մի արժանի տուրք է՝ մատուցված ԺԳ դարի հայ նշանավոր վարդապետ, աստվածաբան և փիլիսոփա, հայ մշակութային ու հասարակական աչքի ընկնող գործչի, Հայ Առաքելական Ս. Եկեղեցու մեծագույն ջահակիրներից մեկի՝ Ս. Հովհանն Որոտնեցու անմահ հիշատակին:

ՎԱՐԴԱՆ ՍՐԿ. ԲԱՂԴԱՍՍԱՐՅԱՆ
(Հոգևոր ճեմարանի Գ լսարանի ուսանող)

¹³ Մատենադարան, ձեռ. № 1131, 1288, 1289, 1356, 1357, 1358, 1359, 1392, 1393, 1431, 1771, 1278, 4412, 5154, 5232, 5502, 6380, 8326, 9651 և այլն: Տե՛ս նաև «Էջմիածին» ամսագրի սույն համարում՝ Եզնիկ թճն. Պետրոսյան, Ավետարանների միջնադարյան հայկական մեկնություններ, էջ 41:

¹⁴ Տես Ձեռագրացուցակ, Երևան, 1970, հատ. Բ:

¹² Նույնը, էջ 172: